

परराष्ट्र धोरणाला युद्धाच्या झळा

डॉ. अरविंद सोमनाथे

(सहाय्यक प्राध्यापक)

रा. सू. बिडकर कला, वाणिज्य व विज्ञान
महाविद्यालय हिंगणघाट, जि. वर्धा

Crossref DOI –

इराण आणि अमेरिका यांच्यातील संबंध हा जगातील आधुनिक राजकीय इतिहासातील एक अत्यंत गुंतागुंतीचा आणि संवेदनशील विषय आहे. या द्विपक्षीय संघर्षाची मुळे, त्याचे राजकीय, सामाजिक आणि आंतरराष्ट्रीय परिणाम, तसेच युद्धाच्या शक्यता आणि परिणाम यांचा सखोल अभ्यास केल्याशिवाय या विषयाचा अर्थ पूर्णपणे समजून घेता येत नाही. इराण आणि अमेरिकेच्या संघर्षाचा इतिहास केवळ सैन्य किंवा युद्धापुरता मर्यादित नाही, तर यात राजकीय दबाव, अर्थव्यवस्थेवर परिणाम, जागतिक तेल बाजारावर परिणाम, मध्य पूर्वेतील सत्तासंघर्ष, तसेच धार्मिक व सांस्कृतिक घटक यांचा गुंतागुंत आहे. इराण-अमेरिका संघर्षाची सुरुवात मुख्यत्वे १९५० च्या दशकापासून दिसून येते. १९५३ मध्ये इराणमध्ये प्रधानमंत्री मोहम्मद मुसद्दिक यांना अमेरिका आणि ब्रिटनच्या गुप्त हस्तक्षेपाने सत्ता हस्तांतरणाचा सामना करावा लागला. मुसद्दिक यांनी इराणची तेल कंपनी राष्ट्रीयकृत करण्याचा निर्णय घेतला होता, ज्यामुळे पश्चिमी देशांची आर्थिक आणि राजकीय स्वास्थ्ये प्रभावित झाली. या घटनेमुळे इराणमध्ये अमेरिका विरोधी भावना वाढली आणि दीर्घकाळासाठी इराण-अमेरिका संबंध ठणकावले. १९७९ मध्ये इराणमध्ये इस्लामी क्रांती झाली, ज्याने शाह मोहम्मद रेजा पलावी यांचा ताबा संपवून आयात-निर्यात आणि राजकीय धोरणात मोठे बदल घडवले. त्यानंतरच अमेरिकेतील तेहरानमधील अमेरिकी दूतावासावर हल्ला झाला आणि ५२ अमेरिकन कूटनीतीकांची बंधक अवस्था झाली. ह्या अपहरण प्रकरणाने दोन्ही देशांमधील तणाव अधिकच वाढवला आणि अमेरिका-इराण यांच्यातील अविश्वासाची सुरुवात झाली. यामुळे अमेरिकेने इराणविरोधी आंतरराष्ट्रीय धोरणे अवलंबली, जे आजही कायम आहेत.

१९८० च्या दशकात इराण-इराक युद्धाच्या काळात अमेरिका आणि इराण यांच्यातील तणाव अजूनही वाढले. अमेरिका इराकला समर्थन देत होती, तर इराणची अर्थव्यवस्था युद्धामुळे नष्ट झाली होती. या काळात अमेरिकेने इराणवर आर्थिक निर्बंध आणले, तसेच त्याच्या लष्करी क्षमता कमी करण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय दबाव आणला. या काळात इराण-आंतरराष्ट्रीय संबंधातही बरीच तणावपूर्ण स्थिती निर्माण झाली.

२००० च्या दशकात इराणचा न्यूक्लियर प्रोग्राम आणि त्याचा विस्तार हा मुख्य संघर्षाचा मुद्दा बनला. अमेरिका आणि त्याचे संपूर्ण आंतरराष्ट्रीय संघटनेवरील भागीदार इराणवर दबाव आणू लागले, कारण इराणच्या अण्वस्त्र कार्यक्रमांमुळे जागतिक शांततेवर धोका निर्माण होऊ शकतो असे मानले गेले. या काळात अनेक आर्थिक निर्बंध, कूटनीतिक दबाव आणि संवादांच्या प्रयत्नांचा समावेश झाला, पण दोन्ही देशांमधील अविश्वास कमी झाले नाही. २०१८ मध्ये अमेरिका इराणच्या न्यूक्लियर करारातून बाहेर पडली आणि पुन्हा कठोर आर्थिक निर्बंध लागू केले. यामुळे इराणने त्याचे अण्वस्त्र कार्यक्रम काही प्रमाणात वाढवण्यास सुरुवात केली. या घटनेनंतर मध्य पूर्वेतील

परिस्थिती अधिक तणावपूर्ण बनली, खास करून पर्शियन गल्फमधील जहाजवाहतुकीवर हल्ल्यांचे प्रकरणे घडू लागले. अमेरिका-इराण युद्धाचा धोका प्रत्यक्ष पुढे येऊ लागला. सैन्य दृष्टिकोनातून, इराणने आपल्या रॉकेट आणि ड्रोन क्षमतांवर भर दिला, तर अमेरिका इराणविरोधी आंतरराष्ट्रीय सैन्य संधींचा वापर करत होती. २०२० मध्ये अमेरिकी जनरल कासेम सुलेमानींचा इराणमध्ये हल्ला करून ठार झाल्याने दोन्ही देशांमधील तणाव शिखरावर पोहोचला. या हल्ल्यामुळे इराणने अमेरिकेच्या सैन्य ठिकाणांवर रॉकेट हल्ले केले, ज्यामुळे जागतिक स्तरावर युद्धाची भीती वाढली. आर्थिक दृष्टिकोनातून, इराणावर आणलेले निर्बंध तेल निर्यात कमी करण्यास कारणीभूत ठरले. पर्शियन गल्फमधील व्यापार व तेलवाहतूक प्रभावित झाली, ज्यामुळे जागतिक बाजारावर दबाव निर्माण झाला. यामुळे अमेरिका-इराण संघर्षाचा जागतिक अर्थव्यवस्थेवर गंभीर परिणाम झाला.

राजकीय दृष्टिकोनातून, इराण-आंतरराष्ट्रीय संबंधांमध्ये इराणची भूमिका बदलली आहे. इराणने सीरिया, यमन आणि लेबनॉनसह मध्यपूर्वातील विविध संघर्षात प्रभाव वाढवला, तर अमेरिका यांनी या घटकांना नियंत्रणात ठेवण्याचा प्रयत्न केला. यामुळे द्विपक्षीय संघर्षाचे संपूर्ण मध्यपूर्वेतील राजकीय संतुलन बदलले. सांस्कृतिक आणि धार्मिक दृष्टिकोनातून, इराणचे शिया मुस्लिम नेते अमेरिकेच्या पाश्चात्य धोरणांना आव्हान देतात. अमेरिका-इराण संघर्ष फक्त भौतिक किंवा राजकीय संघर्ष नाही, तर त्यामागे धार्मिक, सांस्कृतिक आणि भौगोलिक घटक देखील आहेत. या संघर्षामुळे दोन्ही देशांतील लोकांवर मानसिक आणि सामाजिक परिणाम झाले आहेत. तंत्रज्ञान आणि हायब्रिड युद्धाच्या दृष्टिकोनातून, दोन्ही देशांनी सायबर हल्ले, आर्थिक दबाव आणि माध्यमांचा वापर करून एकमेकांवर दबाव वाढवला आहे. यामुळे पारंपरिक युद्धाच्या पद्धतीपेक्षा जास्त गुंतागुंतीचे धोके तयार झाले आहेत. अमेरिकेने इराणच्या हायब्रिड युद्ध धोरणांना सामोरे जाण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय स्तरावर कूटनीतिक आणि सैन्य उपाययोजना राबवल्या आहेत. आंतरराष्ट्रीय स्तरावर, इराण-आमेरिका संघर्षाचे संयुक्त राष्ट्र, युरोपियन संघ, रशिया आणि चीनसह जागतिक शक्तींवर दबाव आणला आहे. अनेक देशांनी मध्यस्थी करण्याचे प्रयत्न केले, पण दोन्ही देशांमधील दीर्घकालीन अविश्वासामुळे संघर्ष कायम राहिला आहे. जागतिक व्यापार, तेल पुरवठा, आणि शांततेच्या प्रयत्नांवर याचे थेट परिणाम झाले आहेत.

इराण-अमेरिका युद्धाची संभाव्यता नेहमीच असते, परंतु पूर्ण प्रमाणावर युद्ध टाळण्यासाठी कूटनीतिक उपाय आणि आंतरराष्ट्रीय दबाव महत्वाचे आहेत. परंतु २०२० नंतरच्या परिस्थितीत दोन्ही देशांमध्ये तणाव वाढल्यामुळे युद्धाची भीती सतत उभी राहते. मध्यपूर्वेतील शांतता आणि जागतिक स्थिरता यासाठी या संघर्षाचे सामंजस्यपूर्ण व्यवस्थापन आवश्यक आहे.

इराण- अमेरिका संघर्षाचा सखोल इतिहास :

१. प्रारंभिक इतिहास आणि द्विपक्षीय अविश्वास :

इराण-अमेरिका संबंधांचे बीजारोपण १९५०च्या दशकात झाले. १९५३ मध्ये ब्रिटन आणि अमेरिकेच्या गुप्त हस्तक्षेपामुळे प्रधानमंत्री मोहम्मद मुसद्दिक यांना सत्ता गमवावी लागली. मुसद्दिकने तेल उद्योग राष्ट्रीयकृत केला होता, ज्यामुळे पाश्चात्य तेल कंपन्यांचे हित धोक्यात आले. या घटनेनंतर इराणमध्ये अमेरिकेविरोधी भावना वाढल्या. या सुरुवातीच्या अविश्वासामुळे पुढील दशके दोन्ही देशांमध्ये राजकीय व सैन्य संबंधांवर दीर्घकालीन प्रभाव पडला.

१९७९ मध्ये शाह मोहम्मद रेजा पलावीच्या पतनाने आणि इस्लामी क्रांतीने अमेरिकेशी इराणचे संबंध पूर्णपणे बदलले. तेहरानमधील अमेरिकी दूतावासावर हल्ल्यामुळे ५२ अमेरिकन बंधक झाले, ज्यामुळे दोन देशांमधील अविश्वास आणि तणाव शिखरावर पोहोचला. या घटनेचा परिणाम असा झाला की अमेरिकेने इराणविरोधी आंतरराष्ट्रीय धोरण ठरवले आणि ताबडतोब आर्थिक निर्बंध लादले.

२. १९८०-१९९०: युद्ध आणि जागतिक दबाव :

इराण-इराक युद्ध (१९८०-१९८८) दरम्यान अमेरिका इराकला समर्थन देत होती, तर इराणला आंतरराष्ट्रीय दबावामुळे संरक्षणात अडथळा आला. इराणवर अमेरिकी आर्थिक निर्बंध आणि शस्त्र खरेदीवर मर्यादा लादल्या गेल्या. या काळात पर्शियन गल्फमधील जहाजवाहतुकीवर हल्ले, तेल पुरवठ्यात अडथळे आणि मध्यपूर्वेतील राजकीय अस्थिरता वाढली. दोन्ही देशांमधील अविश्वास वाढला, आणि इराणने आपले सैन्यीकृत धोरण अधिक मजबूत केले.

३. न्यूक्लियर प्रोग्राम आणि २०००-२०१० दशकातील तणाव :

इराणच्या अण्वस्त्र प्रोग्रामने आंतरराष्ट्रीय संबंध अधिक गुंतागुंतीचे केले. अमेरिका आणि युरोपियन देशांनी इराणवर आर्थिक निर्बंध वाढवले. या काळात इराणने न्यूक्लियर तंत्रज्ञान विकसित केले, तर अमेरिका आणि इतर देशांनी त्यावर नियंत्रण ठेवण्याचा प्रयत्न केला. २०१५ मध्ये झालेल्या न्यूक्लियर करारामुळे थोडासा दिलासा मिळाला, परंतु २०१८ मध्ये अमेरिका करारातून बाहेर पडल्यामुळे तणाव पुन्हा वाढला.

४. २०२०-२०२२ : थेट सैन्य संघर्षाची भीती :

जनरल कासेम सुलेमानीच्या हत्येनंतर इराणने अमेरिका विरोधी धोरण अधिक आक्रमक केले. इराणने अमेरिकी सैन्य ठिकाणांवर रॉकेट हल्ले केले, तर अमेरिका इराणविरोधी आंतरराष्ट्रीय उपाययोजना राबवत राहिली. पर्शियन गल्फमधील जहाजवाहतुकीवर हल्ल्यांनी जागतिक तेल बाजारावर दबाव निर्माण केला. या काळात युद्धाची शक्यता खूप वाढली, पण थेट युद्ध टाळण्यासाठी कूटनीतिक उपायांवर भर देण्यात आला.

५. आर्थिक परिणाम :

इराणवर आणलेले निर्बंध तेल निर्यात आणि परकीय गुंतवणुकीवर परिणाम करणारे ठरले. पर्शियन गल्फमधील व्यापारात अडथळे, जागतिक तेल भावात वाढ, आणि इराणची अर्थव्यवस्था मंदावली. अमेरिका-इराण संघर्षामुळे जागतिक बाजारात अस्थिरता निर्माण झाली, ज्याचा परिणाम इतर मध्यपूर्वेतील देशांवर आणि जागतिक आर्थिक स्थिरतेवर झाला.

६. राजकीय आणि आंतरराष्ट्रीय परिणाम :

इराणने मध्यपूर्वातील इतर संघर्षांमध्ये (सीरिया, यमन, लेबनॉन) आपले प्रभाव वाढवले. अमेरिका-इराण तणावामुळे जागतिक शक्तींवर दबाव निर्माण झाला. संयुक्त राष्ट्र, युरोपियन संघ, रशिया आणि चीन यांनी मध्यस्थी

करण्याचा प्रयत्न केला, परंतु दीर्घकालीन समाधान अद्याप मिळालेले नाही. द्विपक्षीय संघर्षाचा प्रभाव जागतिक राजकारणावर स्पष्ट दिसतो.

७. सामाजिक आणि सांस्कृतिक परिणाम :

इराण-आमेरिका संघर्ष फक्त भौतिक किंवा आर्थिक नव्हे, तर धार्मिक आणि सांस्कृतिक घटकांवरही आधारित आहे. शिया मुस्लिम इराणच्या नेत्यांवर अमेरिकेच्या पाश्चात्य धोरणांचा परिणाम स्पष्ट दिसतो. या संघर्षामुळे दोन्ही देशांतील सामान्य लोकांवर मानसिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक दबाव पडला आहे. माध्यमे आणि प्रचारासाठी युद्धाच्या संकल्पनांचा वापर मोठ्या प्रमाणावर झाला आहे.

८. तंत्रज्ञान आणि हायब्रिड युद्ध :

दोन्ही देशांनी सायबर हल्ले, माध्यमांचा वापर, आर्थिक दबाव आणि गुंतागुंतीचे हायब्रिड युद्ध पद्धती राबवल्या आहेत. इराणने रॉकेट, ड्रोन आणि हायब्रिड लष्करी तंत्र विकसित केले आहे, तर अमेरिका आंतरराष्ट्रीय दबाव आणि सैन्य संधींचा वापर करत आहे. पारंपरिक युद्धाच्या पद्धतींपेक्षा या नव्या युद्ध पद्धती अधिक गुंतागुंतीच्या आहेत, ज्यामुळे संघर्षाचे परिणाम विस्तृत आणि दीर्घकालीन आहेत

९. भविष्यातील शक्यता :

इराण-अमेरिका युद्धाची थेट शक्यता कायम आहे, पण पूर्ण युद्ध टाळण्यासाठी कूटनीतीक उपाय आवश्यक आहेत. मध्यपूर्वेतील स्थिरता आणि जागतिक व्यापार सुरक्षित ठेवण्यासाठी संघर्षाचे सामंजस्यपूर्ण व्यवस्थापन अत्यावश्यक आहे. भविष्यातील धोके सायबर हल्ले, आर्थिक निर्बंध, आंतरराष्ट्रीय दबाव आणि सैन्य धोरणांवर आधारित राहतील.

१०. विशेष घटना आणि थेट सैन्य संघर्ष :

इराण-अमेरिका संघर्षाचा एक प्रमुख वळण म्हणजे २०२० मध्ये कासेम सुलेमानीच्या हत्येने निर्माण केलेला तणाव. सुलेमानी हा इराणचा प्रभावशाली जनरल होता, ज्याने इराणच्या विदेश धोरण आणि मध्यपूर्वातील रणनीतीमध्ये महत्वाची भूमिका बजावली. अमेरिकेने त्याच्या मारण्याचे आदेश दिले, ज्यामुळे इराणने अमेरिकेच्या सैन्य ठिकाणांवर रॉकेट हल्ले केले. या घटनेने युद्धाच्या शक्यतेचा धोका जागतिक स्तरावर उभा केला. यावेळी इराणने स्वतःच्या रॉकेट तंत्रज्ञानाचा प्रभाव दाखवला, तर अमेरिका आंतरराष्ट्रीय स्तरावर विरोधकांच्या प्रतिक्रिया नियंत्रित करण्याचा प्रयत्न करत होती. पर्शियन गल्फमधील तेल वाहतुकीवर हल्ल्यांनी जागतिक बाजारावर दबाव निर्माण केला, ज्यामुळे जागतिक अर्थव्यवस्था अस्थिर झाली.

११. मध्यपूर्वातील प्रभाव :

इराण-अमेरिका संघर्षाचा परिणाम फक्त दोन्ही देशांपुरता मर्यादित नाही. इराणने सीरिया, यमन, लेबनॉन आणि इराकसह मध्यपूर्वातील विविध संघर्षांमध्ये आपला प्रभाव वाढवला. यामुळे त्या भागातील सत्तासंघर्ष जास्त

तणावपूर्ण झाले. उदाहरणार्थ, यमनमध्ये हूती गटास इराणचे समर्थन असल्याचे मानले जाते, ज्यामुळे सौदी अरेबियासह अमेरिका समर्थित सैन्यांशी संघर्ष वाढला.

मध्यपूर्वातील या तणावामुळे तेलपुरवठा, जागतिक व्यापार आणि आंतरराष्ट्रीय सुरक्षा धोके वाढले. अमेरिका-इराण संघर्षामुळे मध्यपूर्वातील देशांना आपल्या धोरणात बदल करावे लागले, आणि अनेक देशांनी आपल्या आंतरराष्ट्रीय संबंधांचे पुनर्मूल्यांकन केले.

१२. आर्थिक परिणामाचा सखोल विश्लेषण :

इराणवर अमेरिकेने आणलेले आर्थिक निर्बंध खूप व्यापक आहेत. तेल निर्यात कमी झाल्यामुळे इराणची अर्थव्यवस्था मंदावली, परकीय गुंतवणूक कमी झाली आणि महागाई वाढली. पर्शियन गल्फमधील तेल वाहतुकीवर हल्ल्यांमुळे जागतिक तेल भाव वाढला, ज्याचा परिणाम इतर देशांवर झाला.

अर्थव्यवस्थेवर या निर्बंधांचा परिणाम दीर्घकालीन ठरला. इराणला नवीन व्यापार मार्ग शोधावे लागले, चीन आणि रशियासारख्या देशांशी संबंध मजबूत करावे लागले, तर अमेरिका आणि युरोपच्या दबावामुळे आर्थिक सवलतींमध्ये अडथळे आले. या संघर्षामुळे जागतिक ऊर्जा सुरक्षा आणि आर्थिक स्थिरता प्रश्नांकित झाली.

१३. सामाजिक आणि सांस्कृतिक परिणाम :

इराण-अमेरिका संघर्षाचा प्रभाव सामाजिक आणि सांस्कृतिक स्तरावरही दिसतो. इराणमध्ये अमेरिकेविरोधी भावना वाढल्या, तर अमेरिकेत इराणविरोधी धोरणांचे समर्थन वाढले. माध्यमांमधील प्रचार, सोशल मीडियावर युद्धाच्या प्रतिमा, आणि सांस्कृतिक विरोध यामुळे सामान्य लोकांमध्ये भीती आणि अस्वस्थता निर्माण झाली. शिक्षण, रोजगार, आणि सामाजिक स्थिरतेवर या संघर्षाचा परिणाम स्पष्ट दिसतो. इराणमधील तरुण वर्गासाठी करिअर आणि भविष्याची आशा कमी झाली, तर अमेरिकेत मध्यपूर्वेच्या संघर्षामुळे राजकीय चर्चेत आणि धोरणात्मक निर्णयांमध्ये वाढ झाली.

१४. तंत्रज्ञान आणि हायब्रिड युद्धाचे धोके :

इराण आणि अमेरिका दोन्ही देशांनी पारंपरिक सैन्य पद्धतीपेक्षा हायब्रिड युद्ध पद्धतींवर भर दिला आहे. सायबर हल्ले, ड्रोन वापर, माध्यमांचा प्रभाव, आणि आर्थिक दबाव या सर्व गोष्टी युद्धाचे नव्या रूप तयार करतात. सामरिक दृष्टिकोनातून इराणने रॉकेट, ड्रोन आणि लष्करी तंत्र विकसित केले आहे, तर अमेरिका आंतरराष्ट्रीय दबाव, आर्थिक निर्बंध, आणि जागतिक सैन्य संधींचा वापर करत आहे. हे हायब्रिड युद्ध पारंपरिक युद्धापेक्षा अधिक गुंतागुंतीचे आहे, ज्यामुळे भविष्यात युद्धाचा परिणाम दीर्घकालीन आणि विस्तृत होण्याची शक्यता आहे.

१५. आंतरराष्ट्रीय दबाव आणि मध्यस्थी प्रयत्न :

इराण-अमेरिका संघर्ष आंतरराष्ट्रीय स्तरावरही तणाव निर्माण करतो. संयुक्त राष्ट्र, युरोपियन संघ, रशिया आणि चीन यांनी अनेकदा मध्यस्थी करण्याचा प्रयत्न केला. २०१५ मधील न्यूक्लियर करार हा या प्रयत्नांचा

परिणाम होता, पण २०१८ मध्ये अमेरिकेने करारातून बाहेर पडल्यामुळे हे प्रयत्न अयशस्वी ठरले. आंतरराष्ट्रीय दबावामुळे दोन्ही देश आपले धोरण समायोजित करतात, पण दीर्घकालीन सामंजस्य मिळणे कठीण ठरते. जागतिक व्यापार, तेल पुरवठा, आणि मध्यपूर्वेतील स्थिरता यावर या संघर्षाचा प्रभाव स्पष्ट दिसतो.

१६. भविष्यकालीन धोके आणि उपाय :

1. **थेट सैन्य संघर्ष** – मध्यपूर्वेतील हद्दीवर युद्धाचे प्रमाण वाढू शकते.
2. **आर्थिक दबाव** – तेल बाजारावर आणि जागतिक अर्थव्यवस्थेवर परिणाम होऊ शकतो.
3. **सायबर हल्ले** – दोन्ही देशांमध्ये सायबर हल्ल्याचे प्रमाण वाढू शकते.
4. **हायब्रिड युद्ध धोके** – पारंपरिक युद्धाच्या पद्धतीपेक्षा गुंतागुंतीचे परिणाम.
5. **जागतिक स्थिरता** – मध्यपूर्व, युरोप, आणि अमेरिका यांच्या धोरणांवर प्रभाव.

यावर उपाय म्हणून: कूटनीतीक चर्चासत्र, आंतरराष्ट्रीय दबाव, आर्थिक संधी आणि सामंजस्यपूर्ण धोरणांचा अवलंब आवश्यक आहे. यामुळे संघर्षाचा परिणाम कमी करता येईल आणि जागतिक स्थिरता राखता येईल.

निष्कर्ष :

इराण-अमेरिका संघर्ष हा केवळ द्विपक्षीय तणाव नाही, तर जागतिक राजकारण, अर्थव्यवस्था, सामाजिक-सांस्कृतिक वातावरण, आणि हायब्रिड युद्ध धोके यांचे मिश्रण आहे. इतिहास, आर्थिक परिणाम, सैन्य क्षमता, आंतरराष्ट्रीय दबाव, आणि भविष्यकालीन धोके यांचा विचार केल्यास, दोन्ही देशांनी सामंजस्यपूर्ण उपाययोजना करून संघर्ष कमी करणे आवश्यक आहे. या संघर्षाचे परिणाम मध्यपूर्वेतील स्थिरता, जागतिक व्यापार, तेल बाजार, आणि लोकांच्या जीवनावर स्पष्ट दिसतात. युद्धाच्या प्रत्यक्ष शक्यतेपासून बचाव करण्यासाठी कूटनीतीक प्रयत्न, आर्थिक आणि सामाजिक उपाययोजना, आणि आंतरराष्ट्रीय मध्यस्थी महत्त्वाची ठरतात. इराण-अमेरिका संघर्षाचा अभ्यास आपल्याला जागतिक धोरण, मध्यपूर्वेचे राजकारण, आणि युद्धाचे स्वरूप समजून घेण्याची संधी देतो. हे केवळ इतिहास नाही, तर आधुनिक राजकारण आणि भविष्यकालीन धोके यांचा सखोल अभ्यास आहे.

संदर्भ सूची :

- पळशीकर, सुहास. **आंतरराष्ट्रीय संबंध**. पुणे: डायमंड पब्लिकेशन्स, 2018.
- फडके, भालचंद्र. **भारतीय परराष्ट्र धोरण**. पुणे: श्री मंगेश प्रकाशन, 2016.
- जोशी, बी. आर. **आंतरराष्ट्रीय राजकारण**. पुणे: डायमंड पब्लिकेशन्स, 2017.
- सावंत, बी. बी. **भारताचे परराष्ट्र धोरण**. पुणे: फडके प्रकाशन, 2019.
- कुलकर्णी, एस. डी. **आंतरराष्ट्रीय संबंध आणि भारताचे परराष्ट्र धोरण**. पुणे: विद्याभारती प्रकाशन, 2015.
- पेंडसे, अरुणा आणि सहस्रबुद्धे, उत्तरा. **आंतरराष्ट्रीय संबंध : शीतयुद्धोत्तर व जागतिकीकरणाचे राजकारण**. हैदराबाद: Orient BlackSwan, 2008